

u nevjernike (raja = stado). Kako Turci ne čine razlike po krvi, jeziku i narodnosti uopće, već jedino po vjeri, uze se stvarati u našem narodu slično mišljenje, koje još i danas postoji, naime identifikiranje vjere i narodnosti. Ma da Hrvati muslimi nijesu znali turski, ipak su se držali Turcima bijesno progoneći i mrzeći na svoju kršćansku braću. Kršćani (džauri, od arap. ćafir = heretik) imali su stoga samo dužnosti, a gotovo nikakvih prava. Oni su se u svemu morali razlikovati od muslima gospodara; niti su smjeli nositi odijela ni po vrijednosti ni po boji kao oni, niti konje jahati, već mule i maгарce, niti oružja nositi, jer tobože kao „nevjernici“ ne bijahu podobni da brane carstvo. Zanatima i trgovinom mogli su se zanimati samo oni, što su stanovali po varošima, dok su svi ostali morali stanovati po selima na spahilucima i obrađivati zemlju svojih gospodara. Istom poturčena im djeca postaju ravnopravna s ostalim muslimima. Pri dolasku svomu Turci su dašto porušili crkve i samostane, ili ih pretvorili u džamije i staje, dok od zvonâ sališe topove. Docnije Turci nešto popustiše, no ipak nijesu rado dopuštali, da se grade ili popravljaju crkve. Stoga i jesu one rijetke kršćanske crkve bile ili ruševne ili slupane od dasaka. Kršćani su se ipak sastajali na službu božju, ponajviše u privatnim kućama ili na groblju, a svu pastvu vršili su kod katolika franjevci (ujaci), a kod pravoslavnih kaluderi. Svjetskoga svećenstva po turskim stranama uopće nije bilo. Katolički se svećenički podmladak uzgajao po samostanima, tako u Sutjesci, Kreševu, Fojnici, a zaredio bi ga, kad ga je bilo, bosanski biskup, redovito član franjevačkoga reda sa sjedištem u kojem samostanu. Samo su iznimno polazili neki darovitiji mladići na nauke u Italiju. Hrvati kršćani kao i Srbi imali su za vrijeme turske prevlasti dva glavna ognjišta: z a d r u g u i s e l o. Zadrugni se život u to teško doba još bujnije razvio, jer je narod obrane radi volio da živi u većim skupinama, a i zbog lakšega plaćanja poreza, budući da se taj odmjerivao po ognjištu, to jest po kući, bez obzira na broj ukućana. U tim su se zadrugama, naročito za dugih zimskih noći, pjevale uz gusle pjesme o narodnim junacima, a te su u njemu održale budnu narodnu svijest i nijetile nadu u oslobođenje. Selo je samo sebi biralo kneza kao starješinu, koji ga je zastupao pred turskim oblastima i sudio seljanima; u njegovo se suđenje Turci obično nikad nijesu miješali.

Porezi. Kršćanski podanici plaćali su desetinu i harač. D e s e t i n a je išla spahiji od plodina, a h a r a č sultanu za vojsku u go-